

ÖZBEK ҲАЛҚИНИҢ ETNOGENEZI VA ÖZBEK TILINIҢ ŞAKLLANIŞI

G. A. ABDURAHMANOV

1. Har bir Ҳалқ tiliniñ şakllanişi şu tilda sozlaşuci Ҳалқniñ kelib ciqışı tarihi bilan bevasita baғlangan.

Özbek Ҳалқiniñ etnogenezini aniqlaş tarihçilar, etnograflar, tilşunastlar, arҲeologlar ve şunga oҲşaş saha alimlariniñ birgalikda iş alib barişini talab qiladi. Masala Orta Asiyaniñ qadimgi Ҳалқlari Suғdlar, Baktriyaliklar, Ҳorazmliklar, Cacliklar, Parikanliklarniñ tarihini, Saklar, Massagetlar, şuniñdek başqa Turk va Turk bolmagan qoşni Ҳалқlarniñ tarihini organiş bilan baғliqdir.

Har bir Ҳалқniñ etnogenezi uniñ sosial tuzumi, biologik Ҳususiyati, madaniyati, tili va aҲiniñ şakllanişi bilan belgilanadi, qardaş va qardaş bolmagan qoşni Ҳалқlarniñ şakllanişi bilan baғliq halda organiladi, bu taraqqijat tarihi basqicma basqic aniqlab ciqiladi.

Özbek Ҳалқiniñ genezisi va tiliniñ şakllanişini aniqlaşda eñ qiyin masala Orta Asiyaniñ eñ qadimgi tarihini organiş, bu yerdagi eñ qadimgi etnik gruppalar va ularniñ tilini aniqlaş masalasidir¹. Bu sahada asasiy manba'lar qadimgi Eran, Yunan, Rim, Ҳitay, Arab va Turk manba'lari va ba'zi arҲeologik qazilmalar hamda hazirgi zaman Özbek tiliniñ şevalaridir.

Yazma yadgarliklar esa keyingi, VI–X asrlarga aiddir. Ma'lumki, eñ qadimgi /eragaca VII–II asrlar/ Orta Asiya ahalisi Skiflar /Yunan manba'lari/, Suғd, Sak, Massaget, Ҳarazm va başqa şu kabi etnik gruppalardan taşkil tapgan edi.

Hazirgi Amy va Sirdaryaniñ quyi aqimida Massagetlar, Qazaғistan va Şarqiy Turkistan'da Saklar isteғamat qilganlar, Taşkent ve Ҳarazm vahasi, Farғana vadisi, Soғdiananiñ katta bir qismida turkiy tilda sozlaşuvci etnik gruppalar /Qanguy yaki Qanlilar va başqalar/ yaşagan va Qanguy davlatini teşkil etgan /eragaca III asrdan eraniñ II asrigaca/, Özbek Ҳалқiniñ şakllanişiga ikkinchi qattam Şarqdan kelgan Turkiy etnik gruppalar - Yuecji /Kuşan yaki Toғarlar/ va Ҳunlar/ /II asrdan IV asrgaca/ va Eftalit uruғlari

¹ M. Qasғariy oz davrida yalғiz Suғdca sozlavcilar qalmagani, koplak Turkça, ba'zilar Turkca hamda Suғdca gapira alişini aytadi. Amma Suғd tiliniñ, Fars tiliga yaki Turk tiliga yaqinligi toғrisida hec narsa demaydi.

/IV–VI/ asrlar/ boldi. Kuşanlar Kuşan davlatini, Eftalitlar öz davlatini taşkil etdi.

VI–VIII asrlarda hozirgi Özbekistan yerlariga Qazağistan, Yettisuv va başqa yerlerden başqa Turkiy uruğlar kirib keldi va mahalliy ahali bilan aralaşib ketdi. VI–VII asrlar Turk Haqanligi devridir. Bu Haqanlik Orta ve Markaziy Asiyani öz iciga aldi. Ma'lumki, bu Haqanlik keyinraq, 588–yili ikkita markazga bolinib ketdi: Şarqiy haqanlik /markazi - Moğistan ve Garbiy haqanlik /markazi - Yettisuv vilayeti/. Garbiy haqanlikni Qarliq, Halac, Qañli, Turgaş, Çigil, Oğuz urug birlaşmalari taşkil etdi, keyinraq Oğuzlar aqralib ciqib, alahida davlatni barpa qildi. Uyğurlar şarqiy haqanlikda hukmran boldi.

745–yili Turk haqanligi Uyğurlar tamanidan yemirildi, Uyğur davlati barpa boldi. Bu davlat 840–yilgaca davr surdi, soñra Uyğur davlati Hakaslar /Qirğizlar/ tamanidan yemirilib, Qirğizlar hukmran bolib qaldi. Uyğurlarniñ bir qismi Qarluqlarga qoşildi, ikinci qismi Tibetga kocdi, qalgani Altayda qalib, başqa Turkiy uruğlar bilan qoşilib ketdi. Ma'lumki VIII asrda Orta Asiya Arablar tamanidan basib alindi.

IX–X asrlar davamida Orta Asiya Samaniylar davlati qol astida boldi.

X–XII asrlar Qarağaniylar davlati hukm surgan davrdir. XI asr ortalarida Qarağaniylar davlati ikki qismga acraldi - biri Şarqiy davlat /merkazi - Bolasağun, keyinraq Qaşğar/, ikkinincisi - Ğarbiy davlat /markazi - Özgend, keyinraq Samarqand/. Şarqiy davlatga Şarqiy Turkistan, Yettisuv, Şaş, Farğana, Suğd davlati kirsa Ğarbiy davlatga: Afganistan, şimaliy Eran, keyin Ğarazm olkalari kirdi. Ğarbda Ğaznaviylar davlati 477–yili vuçudga keldi. Bu davlat 1040–yili Turkman uruğlaridan bolmiş Salçuqiylar tamanidan yeñildi. Qarağaniylar davlatiniñ asaslagnan asasiy uruğlar - Qarluqlar, Yağmalar va Çigillar bolgan. Bu davrda Mavaraunnaħr bilan Şarqiy Turkistan hamda Yettisuv arasida alaqa susayadi.

Orta Asiya halqlari XIII asrniñ birinci yarmi /1219–yili/ dan–XIV asriniñ ikkinci yarmigaca /137–yil/ Moğullar hukmranligida boldi. XIV asrniñ ikkinci yarmidan XV asrniñ ikkinci yarmigaca hakimiyat Temuriylar qolida boldi.

Orta Asiyada hukm surgan Arablar, Farslar ve Moğollar mahalliy halqlarniñ etnik tarkibiga va tiliga birar ta'sir korsata almadilar. Faqat ma'lum davrda resmiiy ilmiy va davlat tili sifatida Arab yaki Fars tili qollana başlandi.

XIV asrniñ başlarida Altin Orda yemirilgac, Temuriylar davlatiniñ icke inqirazi davrida Daşti Qipcaq /Volga daryasidan şarqqa taman va Sirdaryadan şimalga taman bolgan hozirgi Qazağistan ve Ğarbiy = çanubiy Sibir yerlari/ da 15–asrnin 20–yillari kocmanci Özbek davlati vuçudga keldi.

Davlatiniñ asascisi Temuriylar davlatini yemirgan Muhammad Şaybani ħanniñ babasi Abulħayriħan boldi. Bu davlat 40 yıl hukm surdi. Umuman, 15 asrniñ ikkinci yarmida Daşti Qipcaqniñ şarqida kocib yurgan Turk qabilalari - Özbeklar va ularniñ yurti Özbekler vilayeti deb yuritildi, ular 15-asrniñ birinci yarmida Mavaraunnahrni başıp algaç, mahalliy ahali ham şu nam bilan Özbek deb namlandi. Özbek nami şahs nami sıfatida Nisaviy Çuvayniy va Raşididdin /13-1sr/ asrlarida qollanadi. Raşididdin aytışica, Özbek - Çoçiniñ yettinci oğli Bokalniñ nabiresi, Miñqudar'niñ oğli şahzada Özbekdir. Özbekħan Altin Ordu ħani edi. kocmanci Özbekler esa, uniñ qol satida bolmagan. Özbek ħangaca Ildizidlar sulalasidan /1210-1225/ -yıllar/ bolmiş Azarbayçan atabeklariden biriniñ nami, ħarazmşah Muhammed /1200-1230-yıllar/ amirlaridan biriniñ nami ham Özbek bolgan.

Qadimgi Sak, Suğd, Massaged, ħarazm ve Turkiy uruğlar, şuniñdek, keyingi davrlarda qoşılğan etnik gruppalar faqat Özbek yaki Qazaq, Qirğiz, Qaraqalpaq, Uyğur va başqa xalqlarnigina emas, qoşni Taçik ħalqiniñ ham şakllanişiga esas boldi.

Şuni ham hisabga aliş kerekki, turli turkiy ħalqlar takribida bir ħil uruğ va qabilalar ham iştirak etişi mumkin.

Masalan, Özbek ve Qazaq ħalqı tarkibida Qipcaq, Çalair, Nayman Qatağan kabi uruğlar mevçud. Binabarin, bu ħalqlar tilida ana şu uruğlarga aid til unsurlari bolsa, ular keyingi davr-ozara alaqa mahsuli deb qaralması kerak.

Şunday qilib, Orta Asiyada qadimgi Turklar hakimiyati 5-10-asrlarni öz iciga alib, bu davrda Tukyü ħaqanlığı /5-8 asrlar/, Markaziy Asiya ħaqanlığı /552-745-yıllar/, Uyğur ħaqanlığı /745-840-yıllar/, Uyğur davlati /10-asrgaca/ hukm surdi. Şunisi barki, hakimiyat ozgarişi etnik sostavni ozgarişiga alib kelmadi. Katta orunni /Markaziy Asiya, Çanubiy Sibir, Qazaqıstan, Orta Asiya, Şarqiy Turkistan/ ni egallagan Turklar hakimiyatidagi etnik gruppalarniñ tili, adati, kiyimi, madaniyati bir - biriga yaqın bolib qala berdi.

Har bir ħaqanlikni barqarar etnik gruppalar taşkil etdi. Bu etnik gruppalar asasiy nufuzli birar uruğ nami bilan yuritilse ham, bunday uruğlar tarkibida koplav başqa uruğlar ham bolgan. Masalan, Qarluq uruğ birlaşması icida Cigillar /asasan Mavaraunnahr'da/, Yağma/ Ili Daraysi havzasidan Qaşqargaca bolğan çay/ uruğlari bolğan. Yağmalar Qarluqlarga birlaşmasdan aldın Toqquz Oguzlar tarkibida edilar. Ayniqsa, Uyğur uruğ birlaşmaları turli turkiy uruğlarni oz tarkibida birlaştirişi bilan ačralib turar edi. Şuniñ ucun qadimğa uruğ birlaşmalariniñ bunday umumiy namigagina qarav, hazirgi zaman turkiy ħalklariniñ tarihini şu uruğ birlaşmalariga nisbat berip bolmaydi.

Masalan, qadimqi Uyğur nomi bilan yuritilgan etniq gruppalar yoki madaniyat va yazma yadnamalar faqat hozirqi zaman Uyğurlariga taaluqli bolmay, oşa etnik gruppani teşkil etgen başqa uruğ va qabilalarga ham aiddir.

XI asrga kelip, Orta Asiyada turli katta va nufuzli Turkiy uruğlar - Oğuzlar çanubni, Qarluq ve Uyğurlar şarqni, Qipcaqlar ğarbni /Yenisey bilan Volga daryasi aralıgini/ egallagan edilar. Bu uruğ namlari, aytib otilganday, nisbiy bolib, har biri icida yuzlab mayda uyuğ va qabilalar bolgan.

Ma'lum devrda ma'lum uruğ va qabilalar birinci orunga otadi, nufuzli boladi, ana şu nüfuzli uruğ tilida iş yuritiladi, asarlar yaziladi.²

Ma'lumki, umum hálq ağzaki tili adabiy tilniñ şakllanişidan aldınrag roy berdi. Bunda nufuzli bir yaki birneca qabila yaki urug tili umum hálq tili sifatida qabul qilinadi. Şu bilan birga ağzaki sozlaşuv tili sifatida şevalar ham saqlanadi.

Har bir davrdagi siyasiy hakimiyat /Qanguy, Kuşan, Eftalit davlati, Turk haqanligi, Qarağaniylar/ turli etnik gruppalarni çipslaştirişga, ularniñ tilini yaqınlaştirişga sabab boldi, umum hálq tiliniñ yayilişiga va turli etnik grupparlar tamanidan uni ozlaştirişga sabab boldi. Şunici hárakterliki, 6-10 asrlar davamida siyasiy hakimiyatlar tez - tez ozgarib turişiga qaramay, bu davrda yaratilgan yazma yadgarliklar tiliniñ bir hıl bolışı umum hálq tiliniñ qancalik barqarar bolganini korsatadi. Har bir davrda, har bir haqanlik yaki davlatda birar uruğ yaki uruğ birlaşmasi hukmran bolgan. Kuşanlar davrida Kuşanlar va Qanğuyar /yaki Qañlilar/ hakim bolsa, ğarbiy Turk haqanligida Qarluq, gañli, Turgeş, Çigil, Uyğurlar kopcilikni teşkil etgan, bularniñ icida asasiy uruğ Qarluqlar edi. Qarağaniylar davlatida asasiy orunni Qarluq, Çigil va Uyğurlar egalladi³. M. Kaşğariy Qipcaq, Oğuz, Uyğur tillarini bir - biridan farqlaydi, Çigillar bolsa Qarluq uruğ birlaşmasiga kirib, unga siñib keta başlagan edi. M. Kaşğariy Oğuz, Yağma Toqsi tillarini nazik va toğri til deb biladi, amma, uniñca, eñ toğri til/adabiy til dermaqci/ Haqaniya tilidir. /Bartold fikrica, bu - Yagma tilidir/.

Moğullar hukmranliğı davrida Moğol madaniyati va tili mahalliy Turkiy tillarga sezilarli bir iz qaldirmadi, ba'zı Moğol uruğlari /Barlaslar, Çalayirlar v.b./ Turkiy uruğlar iciga siñib ketdi.

Şunday Öqilib, Özbek hálqi Orta Asiyanıñ qadimgi Suğd, Sak, Massaget, Qanğuy, Hrazm ve başqa etnik grupparariga keyingi davrilarda qoşulgan turkiy uruğ va qabilalarniñ birikişidan şakllandi, bu hálkniñ şakllanişi 14-asrga kelib tugallandi, Özbek nomi ham ana şu davrga-14-asrga toğri kelib, başqa Turkiy tillardan açralib ciqış çarayani 11-14 asrlarni oz iciga aldi.

² İbn Muhanna'nin yazişica, hatta Qanlı tilida mahsus lingvistik asar ham yaratilgan.

³ M. Kaşğariy qadimgi alimlerinin, turkiy qabilalarniñ çaylanışı toğrisidagi fikirlerini tasdiqlaydi. Qarañ : Devani lugatit turk. 1 - cild. 1960, 64 bet.

Hazirgi zaman Özbek tiliniñ şeva tarkibi ham Özbek tiliniñ şakllanişidagi murakkab tarihiy çarayanni tasdiqladi. Hazirgi Özbek tili tortta şeva gruppasidan teşkil tapgan bolib, bular - Samarqand, Buğara, Taşkent, Farğana ve Harazm şevalaridan ibaretdir. Bu şevalar asasan Qarluq - Uyğur, Oğuz, Qipcaq til hususiyatlarini ozida ifadalaydi.

Turkiy tillar, cumladan Özbek tiliniñ şakllaniş tarihini davrlaştirişda S. E. Malov, A. N. Samoyloviç, A. N. Kononov, A. M. Şerbak, N. A. Baskakov, A. K. Borovkov, A. Gaben va başqalarniñ fikirleri ma'lum. Bu fikrlar bir - birini toldiradi, masalaniñ birar tamanini yaritadi.

Hazirgi zaman Özbek tiliniñ şakllaniş tarihida ma'lum basqiclar kozga taşlanadi, har bir davr öziniñ fonetik, grammatik, leksik hususiyeti bilan ačralib turadi.

I. – EŇ QADIMGI TURKIY TİL.

Bu davr turk haqanligi tuzulganga qadar bolgan devrni /6-asrgaca/ oz iciga aladi. Bu davr boyiça yazma yadgarliklar tapilgan emas, şuniñ ucun ham bu davrniñ cegaraci şartli ravişda belgilanadi. Eñ qadimgi Sak, Massaget, Suğd, Qaŋguy va başqa etnik gruppalarniñ tili hazirgi zaman Turkiy tillariniñ, cumladan Özbek tiliniñ ham şakllanişida birinci asas, birinci menba' boladi.

2. QADIMGI TURKIY TİL.

Bu davrga aid yazma yadgarliklar Run, Uyğur, Suğd, Manihey va Brahma yazuvlarida bitilgan bolib, ular taşga /Orhon = Yenisey yadnamalari/, teriga, maħsus qağazga /Turfan/ va turli narsalarga yazilgan. Bular turki haqanligi davrida, Uyğur haqanligi va Qirgiz davlati davrida yazilgan yadnamalardir.

Orhon - Yenisey yadnamalari /6-10 asrlar/ şakllangan bir tilda yazilgan. Bunday qalipga tuşgan, ma'lum qat'iy til qanunlari asasida tuzilgan Orhon - Yenisey va unga yaqin yadnamalar tili va oziga ĥas yazuv bir nece asrlar davamida şakllangan bolishi mumkin. Demak, qadimgi Turk tiliniñ şakllanişini Orhon - Yenisey yadnamalari yazilgan davrdan emas, undan bir nece asrlar aldingi davrdan izlamaq kerek, binabarin, qadimgi turk ĥalqiniñ şakllanişini ham ana şu qadimgi davrdan izlaş zarur.

Orhon tili an'analari qadimgi Uyğur yazma yadnamalari /8-13 asrlar/, soñra Qaraĥaniylar davri /10-11 asrlar/ yadnamalari tilida va undan soñgi davr yadnamalari tilida ham davam etadi⁴. Orhon - Yenisey yadnamalarida aks etgan til bir qanca Turkiy etnik gruppalar ucun ham umumiy til bolgan.

⁴ M. Kaşgariy Turk uruğlari oz adabiyatini /adabiy tillarini ham/ islam dinini qabul qilgandan keyin ham saqlab qalğanini korsatib otadi. Yana : A. M. Şerbak. *Grammatika starouzbekskogo yazika*, M-L, 1962, 222-243-betlar.

3. ESKİ TURK TİLİ.

Bu basqic Özbek tili tarixida eñ murakkab devrni taşkil etadi, huddi şu davrda Özbek, Qazaq, Qirgiz, Turkman, Qaraqalpaq kabi tillar şakllanadi. A. N. Şerbak bu davr turkiy tilini, Oğuz va Qipcaq tillariga qarşı olaraq, şarqiy Turkistan tili deb namleydi⁵. Eski turk tilida yazilgan asarlarga "Qutadgu bilik", "Devani lugatit turk", "Hibatul Haqayiq", "Tasfir", "Oguznama", "Qissasul anbiya" va başqa asarlar kiradi. Bu asarlar turli uruğ tilleriniñ hususiyatini ozida aks ettiradi. "Qutadgu bilik" Qarluq tili hususiyatini, "Oguznama" asasan Qipcaq va şuniñdek Qanlı va Qarluq tili hususiyatini ozida ifadelaydi, "Hibatul Haqayiq" esa til hususiyatlariga kora eski Turk tili bilan keyingi basqic - eski Özbek tili arasida turuvci otinki bir tilni taşkil etadi.

4. ESKİ OZBEK TİLİ. /14-19 asrniñ birinci yarmi/

13-asr ahirlarida Özbek tili başqa Turkiy tillardan ačralib ciqadi.

Agar eski Turkiy tilida yazilgan asarlarda Orta Asiyadagi bir qatar Turkiy tillarniñ hususiyatini tapsak, 14 - asrda yazilgan Sakkakiy, Lutfiy, Durbek kabi şairlarniñ asarlari eski Turkiy til an'analarini davam ettiriş bilan birga, Özbek hāqini teşkil etişda bevasita iştirak etgan uruğlar /asasan, Qarluq = Uyğur/ tilida yazilganin koramiz. Ayrim uruğlarniñ ba'zi til hususiyatlari başqa asarlarda ham bir munca saqlanadi /masalan, Oğuz tili hususiyatlari/ "Muhabbatnama" va "Taaşuqnamada" Qipcaq tili hususiyatlari "Hüsraev va Şirin" asarida/.

Amma Navaiy va Babir asarlarida bunday dialektal hususiyatlar deyarli uçramaydi, ular saf adabiy tilda yazadilar.

Şunisi Hāakterliki, eski Özbek tiliniñ dastlabki basqiclarida yaratilgan asarlar /Lutfiy, Sakkakiy, Durbek, v.b./ çanlı sozlaşuv tilida yazilgan bolib, bu til hazirgi zaman Özbek kişisiga, Navaiy va Babir tiliga nisbatan ham tuşunarli. Navaiy esa oz davri adabiy tilini izladi, mukammallaştirdi, Arab va Fars tiliniñ bay vasitalari bilan bayitdi⁶.

Natiçada bu adabiy til oziga has bir şaklga kirib, qalipga tuşib, bir neca asrlar davamida ozgarmay keldi, başqa adib va şairlar ucun namuna bolib qaldi.

17-18 asrlarga kelib turdiy, Abulğazi, Gulhāniy asarlariniñ, tili yana saddalaşdi, Çanlı sozlaşuv tiliga yaqinlaşdi, an'anaviy qalipdan ciqa başlandı.

⁵ A. M. Şerbak, Korsatilgan asar. 10-bet

⁶ Amme Babir Navaiy asarlari tilini Andiçan Şevasiga yaqin deb bahalaydi. Qarañ : *Babirname*, 1 - cildi. Taskent, 1948. 18-bet.

5. YAÑI OZBEK TILI : /19 - asrniñ ikinci yarmidan/.

19 - asrniñ ikinci yarmidan başlab hazirgi zaman Özbek tiliniñ hususiyatlari şakllana başlandi. Bu - adabiy tilniñ an'anaviy eski Özbek adabiy tili qalipidan uzaqlaşı, arhaik şakl va birikmalardan vaz keçiş va çanlı halq tiliga yaqınlaşışda korinadi.

Bu çarayan, ayniqsa, 20 - asriniñ 20 - yillarida yaqqal kozga taşlanadi. Hazirgi zaman Özbek adabiy tiliniñ fonetik tuzulişi Taşkent şevasiga, morfologik tuzulişi esa Farğana şevasiga asaslangan.